

UO‘K: 93(94).930.2

**AFRIG‘IYLAR DAVRI AKS ETGAN ARXEOLOGIK TADQIQOTLARGA
SIYOSIY JARAYONLAR TA’SIRI (XX ASRNING 30-60-YILLARIDAGI
TADQIQOTLAR MISOLIDA)**

Mardonbek Rajapov Qosimboy o‘g‘li,
O‘zR FA Tarix instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Xorazmda arxeologik tadqiqotlarning tashkil etilishi va uning faoliyatiga qanday siyosiy jarayonlar va omillar ta’sir etganini, xususan ideologik davlat siyosati va xalqaro munosabatlar o‘zgarishlar arxeologik topilmalarning metodologiyasi, tadqiqi va talqiniga qanday ta’sir ko‘rsatganini tahlil qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Afrig‘iylar, XAEE, dialektik nazariya, materializm, kosmopolitizm.*

Аннотация. *В данной статье анализируется организация археологических исследований в Хорезме и влияние на них таких политических процессов и факторов, как идеологии, государственные политики и изменения в международных отношениях, в частности, как эти изменения влияют на методологию археологических находок, их исследование и интерпретацию.*

Ключевые слова: *Афригиды, Хорезмская Археологическая Экспедиция, диалектическая теория, материализм, космополитизм*

Abstract: *This article analyzes the organization of archaeological research in Khorezm and how political processes and factors, such as ideologies, state policies, and changes in international relations, have influenced it, in particular, how these changes have affected the methodology, research, and interpretation of archaeological findings.*

Key words: *Afrighids, Khorezm Archaeological Expedition, dialectical theory, materialism, cosmopolitanism*

Arxeologik tadqiqotlarlar jarayonlarini kompleks o‘rganish nafaqat Xorazm tarixini yoritishga, balki, butun bir Turon hududining qadimgi va ilk o‘rta asrlardagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida kechgan ko‘pgina jarayonlarga oydinlik kiritish imkonini beradi. Afrig‘iylar sulolasini arxeologik jihatdan tadqiq etish o‘zbek davlatchiligi tarixining bir qator masalalarini ochib berishga, jumladan, deyarli 700 yil hukmonrlik qilgan sulolaning boshqa xalq va elatlar bilan tashqi aloqalari, iqtisodiy va ijtimoiy hayoti, turli

madaniyatlar bilan bir-birlarini boyitish jarayonining o'zbek davlatchiligi tarixida muhim va munosib o'rin tutganligidan dalolat beradi.

Arxeologik tadqiqotlar Xorazmda ilk o'rta asrlarda hukmronlik qilgan Afrigiylarlar sulolasining arablar bosqinidan oldingi tarixini tiklashga va yozma manbalarda o'z tasdig'ini topmagan muammolarni aniqlashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, sulola tarixining arablar bosqinidan oldingi davri Beruniy ma'lumotlari va arxeologik tadqiqotlarga tayanadi.

O'tgan davr mobaynida Xorazm arxeologik ekspeditsiyasiga bag'ishlangan ishlar ko'paydi. Tadqiqotchilar Xorazm hududida tashkil etilgan ekspeditsiyalar faoliyatini turli bosqichlarga ajratib o'rganishga, topilmalarga qarab tarixiy davrga oid yangi fikr va xulosalar berilayotganini inkor etib bo'lmaydi. Biroq, ekspeditsiya nima uchun va qanday maqsadda tashkil etilishi, arxeologik izlanishlarga davlat siyosatining ta'sir darajasi tadqiqotlarda o'z aksini topmagan masalalardan biri hisoblanadi. To'g'ri, siyosiy jarayonlarga ayrim tadqiqotchilar to'xtalib o'tgan. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, hech bir tadqiqotchi izlanishlarida bu mavzuni maxsus tadqiq etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan.

Ma'lumki, XX asrning 20-30-yillarida sovet tarixshunosligi marksistik-lelinistik mafkura ta'sirida jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi[1]. Shu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, tarixchilar tarixni yozishda sinfiy kurash, materializm va proletariat rolini mustahkamlashga e'tibor qaratishi belgilab qo'yildi. Bu mafkuraviy burilishning mustahkamlanishida 1928-yilda bo'lib o'tgan Marksist tarixchilarning Birinchi Butunittifoq konferensiyasi[2] va S.P.Tolstovning 1932-yilda chop etilgan "Sovet tipidagi mahalliy tadqiqotlar"[3] risolasi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ular tarixiy tadqiqotlardagi, xususan, Markaziy Osiyodagi tadqiqotlarda burjua ta'siri tugatilmaganlini keskin tanqid qilib, tarixni marksistik nuqtai nazardan qayta talqin qilish zarurligini ta'kidladilar. Bu davrda Markaziy Osiyoda, xususan Xorazmda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ana shu mafkuraviy siljishlarni aks ettiradi. Arxeologiya esa bu o'rinda muhim yo'nalishlardan biri bo'lib xizmat qilishi zarurligi belgilab qo'yildi. Sovet hukumati tadqiqotchilarga arxeologik qazilmalarda topilgan moddiy ashyolarga qarab xulosa chiqarishda "o'tmishdagi buyuklik" ko'chmanchi qabilalarning kirib kelishi va ular tomonidan sivilizatsiyalar yaratganligi bilan izohlashlari kerak ekanligi kun tartibiga qo'yildi. Arxeologik izlanishlar markazdan kelgan mutaxassislar va ma'lum haq evaziga qazishma ishlarini qiluvchi mahalliy aholi vakillaridan iborat bo'ldi. Qachon va qaysi hududda arxeologik tadqiqot olib borish esa, yollangan mahalliy yo'l boshlovchilar (gidlar) yordamida amalga oshirildi.

Xorazm vohasi tarixining arxeologik tadqiq etilishining keyingi bosqichi 1937-yilda Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasining(XAEE) S.P.Tolstov boshchiligida tashkil etilishi va uning faoliyati bilan bog'liq. Umuman olganda, bu davrda O'rta Osiyo hududida bir qancha ekspeditsiya faoliyat olib borgan. Masalan, M.E.Masson boshchiligida Termiz kompleks arxeologik ekspeditsiyasi (TKAE), Janubiy Turkmaniston arxeologik ekspeditsiyasi (JTAKE), A.N.Bernshtam boshchiligidagi Qirg'iziston va janubiy-sharqiy Qozog'iston ekspeditsiyasi, A.Shishkinning Buxoro vohasisining g'arbiy hududlari bo'yicha ekspeditsiyalarini[4] keltirish mumkin. Bunday ekspeditsiyalarning tashkil etilishi va faoliyati sovet hukumatining quyidagi maqsad va rejalarida o'z aksini topgan.

- Arxeologik izlanishlar davomida topilgan qimmatbaho moddiy ashyolarni markazga – Moskvaga tashib ketish, muzeylar tashkil etish va ilgaridan mavjud bo'lgan muzeylarni yangi ashyolar bilan boyitish;

- Sanoatlashtirish ya'ni, sanoat uchun zarur mahsulotlarini yetishtirish, qimmatli rudalarni izlab topish va qazib olish bo'lgan. Bunday "ulug'vor maqsad"larni amalga oshirish uchun albatta kanallar, sug'orish tarmoqlari, gidroelektrostantsiyalar va yo'llar qurish, mavjud daryolarning vaziyati va foydalanish istiqbollari o'rganish zarur edi. Ushbu ulug'vor loyihalarning barchasi hududlarda dala ishlarini olib boruvchi yangi arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etilishiga va mavjudlarning kengayishiga olib kelgan.

- XX asrning eng katta loyihalaridan biri bo'lgan Sibir daryolari oqimini Markaziy Osiyoga qisman burish. Ushbu reja 1986-yilda tugatilgan[5];

- "Insonparvarlik" yordami. Sovet davlati yangicha ruhda tarbiyalangan yosh tarixchilar, arxeologlar, etnograflar va tilshunoslar yordamida SSSR xalqlari tarixini yaratish, bu bilan har bir millat va elatga "g'amxorlik" maqsadlari ham mavjud bo'lgan. Xususan, S.P.Tolstov 1938-yilda tarixchilar zimmasiga yuklangan vazifani sharhlar ekan, "O'rta Osiyo respublikalari tarixi eng oldingi o'rinlardan birini egallashi kerak" deb yozgan edi[6].

XX asrning 30-60-yillarida sovet tarixi va antropologiyasida - tabiiy va tarixiy sharoitlardan qat'iy nazar barcha jamiyatlar bir xilda rivojlanishini da'vo qiladigan yangi konsepsiya yaratildi va arxeologiya fanida ham ushbu konsepsiyani qo'llash va marksistik yondashuvlar asosida faoliyat yuritishi belgilab qo'yildi. I.V.Stalinning 1938-yilda nashr etilgan "Dialektik va tarixiy materializm to'g'risida"gi kitobi Sovet davlatida marksistik nazariyaning so'nggi so'zi sifatida qabul qilindi. Unda ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy – ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal, sotsialistik, kapitalistik besh tipi asoslab berildi[7]. Yuqorida ko'rsatilgan davrda O'rta Osiyo va Sharqiy Osiyoni o'rganish bo'yicha Rus qo'mitasi, O'rta Osiyo Geografiya jamiyati, O'rta Osiyo

muzeylar ishi, qadimiy yodgorliklar, San'at va Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi, sharqshunoslik jamiyatlari, havaskorlik, o'lkashunoslik jamiyatlari va shu kabilar faoliyat yuritayotgan barcha qo'mitalarda "tozalash ishlari" boshlandi. Nataliya Sedova-Trotskayaning homiyligida respublikalarda paydo bo'lgan mahalliy muzeylar, antikvarlar va o'lkashunoslarning eski tarmog'i yo'q qilindi, a'zolari ishdan bo'shatilgan marksizmga sodiqlikka qasamyod qilgan yosh olimlar bilan to'ldirildi. Ko'rsatilgan davrda ilm-fan sovet mafkurasiga to'liq bo'ysundirildi. Mazkur davr bir tomondan, mafkuraviy cheklovlar va qatag'onlar bilan xarakterlansa, ikkinchi tomondan sharq adabiyotlaridan "sinfiy kurash"ni ifodalovchi "sinfiy" adabiyot sifatidagina foydalanish shartligi kun tartibiga qo'yildi. 1929-1930-yillarda "Olimlar ishi", "Slavyan Olimlari ishi" va 1933-1934 -yillarda Leningradda "Rossiya Muzeyi Ishi" kabi qatag'onlar I.Arjantsevaning fikricha, Tolstov Markaziy Osiyo mavzulariga o'z e'tiborini qaratishi va keyinchalik "sahroga chekinishini" omon qolish vositasi sifatida ko'rganligini qayd etgan[8]. S.P.Tolstov esa Xorazm vohasida arxeologik ekspeditsiya qanday boshlanganligiga quyidagicha izoh bergan: *".....muallif o'z maydon ishlarini Xorazmni o'rganishga bag'ishladi. Markaziy Osiyoning noyob hududi, mamlakatimizning eng qadimgi madaniy hududlaridan biri bo'lgan "Markaziy Osiyo Misri"ning tarixi, etnografiyasi va arxeologiyasiga e'tibor qaratgan. Ushbu ishlar [urushdan oldin] natijalari Xorazmning Markaziy Osiyo va shimoliy Yevrosiyo o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalar tarmog'ida muhim rol o'ynashini va hududni chuqur arxeologik tekshirish zarurligini ko'rsatdi..."*[9]

Urushdan keyingi yillarda Xorazm ekspeditsiyasi Sovet davlatidagi eng yirik va eng yaxshi jihozlangan ekspeditsiyalardan biriga aylandi. Ekspeditisiya Moddiy madaniyat institutining Moskva filiali, Davlat Ermitaji muzeyi, O'zbekiston moddiy madaniyat yodgorliklarini boshqarish va o'rganish qo'mitasi (O'zkomstaris), Qoraqalpoq Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi Markaziy folklor muzeyi tomonidan to'liq moliyalashtirilgan[10].

1950-yilda I.V. Stalin "Marksizm va til masalalari" haqidagi maqolasida N.Marrning tilni rivojlantirish bosqichli nazariyasini rad etadi. Bu nazarariyaga ko'ra tillar ibtidoiylilikdan murakkabgacha ma'lum bosqichlardan o'tadi, deb ta'kidlagan. Bu nazariya marksistik-leninistik ta'limotga zid edi. Stalinning tilga bo'lgan munosabati, ayniqsa, ko'p millatli Sovet Ittifoqi sharoitida, ko'p tillarga ega bo'lgan davlat sharoitida muhim siyosiy ta'sir ko'rsatdi. Stalin tillarning yuqori va quyi bosqichlardan o'tishi haqidagi g'oyani rad etib, Sovet Ittifoqidagi barcha tillar bir xil rivojlangan va barcha turdagi ijtimoiy ehtiyojlarga, jumladan, ilmiy va madaniy taraqqiyotga ham mos keladi, degan fikrni bilvosita qo'llab-quvvatladi[11]. Endilikda olimlar ushbu

nazariyadan kelib chiqqan holda tadqiqot olib borish kerakligi kun tartibiga qo'yildi.

1950 yillar o'rtalari-1960 yillar o'rtalarida N.S. Xrushchyov davrida Sovet davlati ichki siyosatida I.V.Stalin shaxsiga sig'inishni va qatag'on qilishni qoralash, siyosiy mahbuslarni ozod qilish, totalitarizmning yumshoqroq diktatura tomoniga o'zgarishi, senzuraning zaiflashishi, so'z erkinligi darajasining oshishi kuzatildi. Natijada, arxeologik tadqiqotlar oldingi davrdan erkinlashtirildi. Xorazm ekspeditisyasining keyingi tadqiqotlarida 1956-yilda Xorazmning arxeologiya xaritasining tuzilishi, 1958-yilda O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasining Qoraqalpog'iston filiali tarkibida "Arxeologiya" bo'limining tashkil etilishi ekspeditisya faoliyatini kengaytirdi. Biroq, 1960-yilda SSSR FA instituti ilmiy sovetida "Ulug' Oktyabr sotsialistik revolyutsiyasining tarixiy oqibatlar" muammosiga bag'ishlangan sessiyasi bo'lib o'tish. Shu davrdan boshlab deyarli barcha kitoblarning kirish qismida "Ulug' Oktyabr sotsialistik revolyutsiyasi"ga qadar O'rta Osiyo xalqlari ikki tomonlama zulm ostida: "chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmi hamda mahalliy feodallar, beklar, xonlar va amirlar istibdodi ostida ezilib kelgan"ligi ta'kidlanib, Oktyabr inqilobi bunga barham berganligi uqtirildi. Buni S.P.Tolstov, Y.G'ulomov va boshqalarning kitoblarida buni kuzatish mumkin.[12]

Xulosa qilib aytganda, 1930-yillardan 1960-yillargacha Xorazmda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, siyosiy ideologiyalar va davlat siyosatining arxeologiya sohasiga chuqur ta'sirini yorqin namoyish etadi. Biz tadqiqot etayotgan Afrig'iylar sulolasi va mintaqaning keng tarixiy voqealari faqat akademik izlanishlar emas, balki Sovet davridagi hukmron marksizm-leninizm ideologiyasi bilan chuqur bog'liq edi. Bu davrda metodologiya va topilmalarning talqini kabi arxeologik amaliyotlarda katta o'zgarishlar kuzatildi, bu o'zgarishlar marksistik qarashini tasdiqlash va jamiyatning sotsialistik jamiyatga tarixiy rivojlanishini ko'rsatish maqsadida ideologik ko'rsatmalarga asoslanib amalga oshirildi.

Xorazm Arxeologik Ekspeditisyasining tashkil etilishi va keyingi tadqiqotlari mintaqaning boy va murakkab tarixini ochib berishda muhim rol o'ynadi. Biroq, bu ilmiy izlanishlar ham xalqaro munosabatlar, kosmopolitizm va markaziy hukumatning dasturi, arxeologik kashfiyotlardan milliy g'urur va marksizm-leninizm prinsiplarini mustahkamlash maqsadida foydalanishga intilgan ta'sirlarga duch keldi. Biroq, shuni alohida ta'kidlash lozimki, garchi ideologik doirasida bo'lsa ham amalga oshirilgan tadqiqotlar mintaqaning turli madaniyatlar o'rtasidagi dinamik almashinuvida Afrig'iylar sulolasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy rivojlanishidagi muhim rolini yoritdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Луний Б.В. 20-30 йилларда шарқшуносликка доир тадқиқотларнинг ҳолати ва ривожланиши // XX аср дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик очерклари). II қисм. –Т., 1994. – Б.303
2. С. П.Толстов. Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. М. 28 XII-1928 - 4/I-1929. С 331-332
3. С. П.Толстов. Введение в советское краеведение. Москва ;, Ленинград.1932. // Gvozdet'skiy, N. (1963). Sokyrska, V. (2020). The 1920s Economic Zoning of UkrSSR as a Means of Unification the “People’s Economic” Space. Ukraïns’kij iŭtoriĭnij žurnal. // Kravchenko, Y. (2020). Soviet statistics as a historical source. , 2, 262.
4. А.Дониёров.Хоразм археология-этнография экспедицияси Ўзбекистон этнография фанида.Ўқув қўлланма.2007.8-бет66
5. I.Arzhantseva , Н.Нärke. “The General and his Army”: Metropolitans and Locals on the Khorezmian Expedition. “Masters” and “Natives”.Berlin/Boston.2019.167,138 p.
6. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // ВДИ. 1938. № 1(2). С. 176.
7. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: МГУ, 1948. С.8
8. Сталин И.В. О диалектическом и историческом материализме https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_55.html
9. I.Arzhantseva. The Khorezmian Expedition: Imperial Archaeology and Faustian Bargains in Soviet Central Asia. Public archaeology, Vol. 14 No. 1,.2015, 20 p.
10. М.А.Итина. К 90-летию С.П. Толстова и 60-летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции // Российская археология. 1997. № 4. С. 189–199
11. Chester, S. 1957. Archaeology in Soviet Asia, 1950–1951. Kroeber Anthropological Society Papers, 16: 29–43
12. Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции 1949-1953 гг. // ТХАЭЭ, т.2. – М.: Изд-во АН СССР, 1958.,Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Т.: “Фан”, 1957. Б .16